

ЩОДО ПРОБЛЕМИ ПРИПИНЕННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН З ПЕДАГОГАМИ ЗА АНТИДЕРЖАВНИЦЬКІ ДІЇ ТА ВИСЛОВЛЮВАННЯ

ON TERMINATION OF LABOUR RELATIONS WITH TEACHERS FOR ANTI-STATE ACTIONS AND STATEMENTS

Рим О.М., д.ю.н., доцент,
професор кафедри соціального права

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті з'ясовуються питання юридичної оцінки діянь педагогів, які відкрито демонструють антиукраїнську позицію. Досліджено правові норми, що зобов'язують педагога навчати учнів у дусі патріотизму та самостійного українського державництва, та проаналізовано державні програмні документи щодо окремих аспектів національно-патріотичного виховання. З'ясовано умови звільнення працівника, який виконує виховні функції, та який вчинив аморальний проступок. При цьому наголошено, що вичерпного переліку критеріїв чи ознак, за якими можна охарактеризувати певний проступок як аморальний, немає. Підкреслюється, що не обов'язково оцінювати аморальність кожного вчинку педагога окремо. Низка проступків, які є аморальними і неприпустимими, у своїй сукупності також можуть зумовити звільнення за пунктом 3 статті 41 Кодексу законів про працю України. Визначено орієнтири для тлумачення антидержавницьких дій та висловлювань педагога як аморального проступку. Враховуючи той факт, що аморальний проступок як правова категорія є оціночним поняттям, дійсне його значення у теперішніх соціально-політичних умовах, повинно охоплювати також і дії проти основ української державності. Будь-які дії працівника, який виконує виховні функції, щодо сприяння чи на підтримку держави-агресора є обернено пропорційними його високій місії педагога виховувати учнів у дусі патріотизму, дискредитують такого наставника та є аморальними проступками, що не сумісні з продовженням виховних функцій, у розумінні частини 3 статті 41 Кодексу законів про працю України. Визначено, що цілі заходів, які у межах компетенції щодо педагога-антидержавника можуть застосувати керівники закладів освіти і правоохоронні та судові органи, є різними. Завдання перших усунути від навчально-виховного процесу аморальну особу, щоб мінімізувати шкоду, що така особа може заподіяти. Натомість другі мають за мету покарання особи за протиправні діяння, виправлення такої та запобігання вчиненню нею нових порушень.

Ключові слова: працівник, роботодавець, трудові обов'язки, антидержавницькі дії, аморальний проступок, припинення трудового договору.

The article proposes a legal assessment of the actions of teachers who openly demonstrate an anti-Ukrainian position. The legal norms that oblige teachers to educate students in the spirit of patriotism and independent Ukrainian statehood are studied, and state policy documents on specific aspects of national-patriotic education are analyzed. The conditions for dismissing an employee who performs educational functions and has committed an immoral offense have been clarified. At the same time, it is emphasized that there is no exhaustive list of criteria or signs by which this or that offense can be characterized as immoral. It is highlighted that it is not necessary to assess the immorality of each teacher's act separately. A number of immoral and unacceptable offenses, in their totality, can also lead to dismissal under paragraph 3 of Art. 41 Labour Code of Ukraine. The guidelines for interpreting anti-state actions and statements of the teacher as an immoral offense are determined. Since an immoral offense as a legal category is an evaluative concept, its real significance in current socio-political conditions should include actions against the foundations of Ukrainian statehood. Any actions of an employee performing educational functions in favor or support of the aggressor state are inversely proportional to his high mission as a teacher to educate students in the spirit of patriotism, discredit such a teacher, and are immoral offenses incompatible with the continuation of educational functions, in the sense of part 3 of article 41 of the Labour Code of Ukraine. It is determined that the goals of the measures that can be applied by the heads of educational institutions and law enforcement and judicial bodies within their competence regarding the teacher's anti-Ukrainian position are different.

Key words: employee, employer, labour obligations, anti-state actions, immoral offense, termination of the employment contract.

*«Війни виграють не генерали, війни виграють
шкільні вчителі та парафіяльні священики...»*

*Окупант зі зброєю в руках приходив туди,
де програв учитель...»*

Отто фон Бісмарк

ПЕРЕДІСТОРІЯ

Питання юридичної оцінки діянь педагогів, які відкрито демонструють антиукраїнську позицію, гостро постало після анексії Криму та збройної агресії російської федерації проти України, розпочатої у 2014 році. У той час непоодинокі випадки пропаганди «русского міра», поширення сепаратистських настроїв та закликів про визволення російськомовних мешканців України, що були звернені до росії, не могли оминати увагою державні функціонери. Зокрема, голова парламентського комітету з питань науки та освіти, народний депутат Лілія Гриневич у 2016 році заклала небайдужих повідомляти про вчителів, які ведуть антидержавницьку політику [16]. Тоді ж політик заявила про неприйнятність толерування антидержавної агітації у закладах освіти, що проявляється у викладанні викривленої історії України та користуванні радянськими кальками. При цьому вона звертала увагу на брак юридичних інструментів для належного реагування

у таких випадках та доконечній потребі їхнього впровадження [9]. Згодом, уже як міністр освіти та науки України, пані Гриневич навіть звернулася за допомогою до міністерства юстиції у виявленні вчителів, які проводять антиукраїнську політику на своїх уроках [52]. Ба більше, запропонувала розробити чіткий перелік обов'язків кожного вчителя, незалежно від предмета викладання, серед яких закріпити обов'язок проводити тільки державницьку політику, яка не суперечить Конституції України [10].

Заради справедливості мусимо наголосити, що станом на 2016 рік норм, які б вимагали від учителя навчати учнів у дусі патріотизму та самостійного українського державництва дійсно бракувало. Такі з'явилися наприкінці 2017 року з ухваленням нової редакції Закону України «Про освіту» [41]. А саме, стаття 54, що визначала права та обов'язки педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу, серед іншого, зобов'язувала їх настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей, зокрема патріотизму.

Водночас треба зауважити про існування на кінець 2015 року низки програмних документів щодо окремих аспектів національно-патріотичного виховання. Йдеться про Концепцію національно-патріотичного виховання

в системі освіти України, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій стосовно національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641 [17], та Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки, що була затверджена указом Президента України від 13.10.2015 р. № 580/2015 [47].

Закладені у той час основи національно-патріотичного виховання на усіх рівнях системи освіти поступово розбудовувалися та зрештою, через ухвалення низки законів України національно-патріотичного спрямування, були оформлені як ідейні орієнтири виховання та навчання, дотримання яких вимагається від кожного педагогічного, науково-педагогічного і наукового працівника, чи іншої особи, яка залучена до освітнього процесу. До таких законів належать:

1. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» [37];

2. Закон України «Про захист суспільної моралі» [40];

3. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» [45];

4. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [39];

5. Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [44];

6. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» [43];

7. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [38];

8. Постанова Верховної Ради України «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» [36];

9. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [42].

Останній у переліку правовий акт є крайнім на шляху багаторічної кампанії щодо утвердження української національної та громадянської ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України, гарантії участі громадян України, закордонних українців, громадських об'єднань та інших інститутів громадянського суспільства у її реалізації. Згідно з ним, принцип патріотизму, як одна із засад формування державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, вимагає формування громадянської стійкості, позиції протидії проявам дискримінації, корупції, колабораціонізму, сепаратизму, пропаганди тоталітарних режимів у кожного громадянина України.

Маючи на озброєнні такий масив правових актів, який зорієнтовує пропагувати національно-патріотичні ідеї та зобов'язує кожного в Україні, дотримуватися наведених приписів, уявити ситуацію, коли педагог публічно висловлює діаметрально протилежні речі та поширює антидержавницькі ідеї, важко. Водночас повідомлень про такі випадки не бракує [4; 6; 15; 16; 35].

ПРОБЛЕМА

Попри той факт, що перелік правових актів, які зобов'язують педагога власним прикладом та наставництвом утверджувати суспільні цінності, серед яких і патріотизм, постійно розростається, з 2016 року і до сьогодні фіксується багато випадків антидержавницьких позицій, якими педагоги хизуються відкрито [51]. Ба більше, пропагують таку серед своїх учнів [15]. І що найбільш прикро, такі діяння залишені без належного реагування з боку відповідальних за це осіб. Останні замість діяти відпо-

відно до букви та духу закону, виправдовують свою бездіяльність браком норм права, які б дозволяли застосувати заходи юридичної відповідальності до педагогів-антидержавників [7; 11]. З 2016 року наратив Міністерства освіти та науки України щодо неможливості припинити трудові відносини з освітянами, що висловлюються та діють у суверенітеті інтересам держави Україна, дещо змінився. Тепер МОН «дозволяє керівникам шкіл розривати трудові договори з учителями, які добровільно пішли на співпрацю з ворогом», хоч, як це робити, не уточнює [1; 19; 20]. Усе це демонструє нерішучість найвищого освітянського керівництва та брак обізнаності з правовими аспектами щодо припинення трудових відносин з педагогами та огляду на таке.

Місія педагога в реалізації державної політики в освітній сфері зумовила встановлення особливих обов'язків, що їх повинні виконувати учителі. Зокрема, у Законі України «Про освіту» зазначено, що педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники як учасники освітнього процесу повинні керуватися принципами верховенства права, гуманізму, демократизму, єдності навчання, виховання та розвитку, виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, формування усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення, формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психологічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками, формування громадянської культури та культури демократії [41].

Згідно з пунктом 2 статті 54 цього ж закону педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники зобов'язані:

- формувати у здобувачів освіти усвідомлення необхідності додержуватися Конституції та законів України, захищати суверенітет і територіальну цілісність України;
- виховувати у здобувачів освіти повагу до державної мови та державних символів України, національних, історичних, культурних цінностей України;
- настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей, зокрема правди, справедливості, патріотизму, гуманізму, толерантності, працелюбства.

Подібними до наведених є вимоги, що їх повинні дотримуватися педагогічні та наукові працівники навчально-виховних закладів, відповідно до Типових правил внутрішнього розпорядку для працівників державних навчально-виховних закладів України, які затверджені наказом Міністра освіти України від 20 грудня 1993 р. № 455 [48]. Пункт 18 цього правового акту встановлює для осіб, що виконують виховні функції, обов'язки такого змісту:

- настановленням та особистим прикладом утверджувати повагу до принципів загальнолюдської моралі правди, справедливості, відданості, патріотизму, гуманізму, доброти, стриманості, працелюбства, інших добродійностей;
- виховувати повагу до батьків, жінки, культурно-національних, духовних, історичних цінностей України, країни походження, державного і соціального устрою, цивілізації, відмінних від власних, дбайливе ставлення до навколишнього середовища;
- готувати до свідомого життя в душі взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами;
- додержувати педагогічної етики, моралі, поважати гідність дитини, учня, студента.

Тож, чинне законодавство України від педагога вимагає не лише виконання його обов'язків як громадянина¹,

¹ Як і кожен громадянин нашої держави, педагоги зобов'язані захищати суверенітет і територіальну цілісність України (стаття 17 Конституції України), її незалежність (стаття 65 Конституції України), шанувати державні символи України (стаття 65 Конституції України), неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (стаття 68 Конституції України).

але також і утвердження поваги до закону та суспільних цінностей, формування уявлень про добро, честь, гідність, громадянський обов'язок, сумління, справедливість, патріотизм, у тому числі й особистим прикладом. В Україні на законодавчому рівні чітко сформовано обов'язок вчителя розповідати дітям, що Україна єдина, незалежна, суверенна держава, а також особистим прикладом і діями підтверджувати відданість Україні. Як це робити на різних предметах у школі навчали Методичні рекомендації щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641 [17]². Тож, якщо педагогічний працівник так не робить, він вчиняє трудове правопорушення. Бездіяльність педагога щодо прищеплення вихованцям любові до України, їхнього виховання у дусі українського патріотизму і поваги до Конституції та законів України, державних символів України та правил соціального співжиття, треба розуміти як невиконання таким педагогом трудових обов'язків. У підсумку роботодавець матиме право застосувати заходи дисциплінарної відповідальності, як то визначено Кодексом законів про працю України, включно аж до звільнення. Тут, зокрема, йдеться про потенційну можливість звільнення такого педагога за пунктом 3 статті 40 Кодексу законів про працю України (далі КЗпП України) через систематичне невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного стягнення. Звертаємо увагу, що звільнення за цією підставою є дисциплінарним, тому має відбуватися за правилами застосування дисциплінарних стягнень.

Якщо ж педагог не просто бездіє, а веде антидержавницьку пропаганду, то така його активність має бути оцінена інакше. Адже обов'язки педагога полягають не лише у ініціативних діях, але також і в утриманні від участі у певній діяльності.

Проведений вище аналіз норм матеріального права щодо обов'язків педагогічних працівників дає підстави для висновку про те, що вони зобов'язані бути людьми високих моральних переконань та бездоганної поведінки. Особистий приклад викладача та його авторитет і високоморальна поведінка мають винятково важливе значення у формуванні свідомості молоді [24]. Поведінка педагога має відповідати принципам загальнолюдської моралі та утверджувати повагу до таких. Натомість абсолютно протилежну цьому діяльність треба вважати аморальною та шкідливою. Залежно від наслідків, що настали, чинне законодавство дозволяє щодо таких педагогів-антидержавників застосувати заходи кримінальної відповідальності [15], а також використати інструменти трудового права для очищення освітянського простору.

В останньому випадку йдеться про можливість звільнення таких осіб за пунктом 3 статті 41 КЗпП України. Відповідна норма КЗпП України закріплює підставу розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця з працівником, який виконує виховні функції, у разі вчинення ним аморального проступку, несумісного з продовженням цієї роботи [13]. Існування цього правила зумовлено тим, що педагогічні працівники перебувають в особливих відносинах та виконують специфічні функції, які не обмежуються лише формальним виконанням трудових обов'язків учителя (педагога, вихователя), але також здійснюють виховну функцію, не властиву іншим категоріям працівників [24; 32]. Працівник, який виконує виховні функції, повинен постійно дивитися за собою, відчувати, що його

поведінка перебуває під контролем тих, кого він виховує, а також суспільства в цілому [28].

Їхні дії чи бездіяльність можуть призвести до порушення конституційних прав та свобод громадян, завдати значної шкоди суспільним відносинам та авторитету як самої держави, так і суб'єктів господарювання, що надає освітні послуги [31]. Тож, якщо педагог недостойною поведінкою скомпрометував себе перед учнями, іншими особами, порушив моральні норми, втратив у такий спосіб авторитет, дискредитував себе як вихователь, що унеможливує досягнення мети навчально-виховного процесу, такий має бути усунений від виховного процесу шляхом звільнення за пунктом 3 статті 41 КЗпП України.

До суб'єктів, які можуть бути звільнені за вказаною підставою, належать учасники освітнього процесу, зазначені у статті 52 Закону України «Про освіту», а саме: педагогічні, наукові, науково-педагогічні працівники, інші особи, передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу у порядку, що встановлюється закладом освіти. Наприклад, вихователі, вчителі, викладачі, практичні психологи, соціальні педагоги, майстри виробничого навчання, методисти, педагогічні працівники позашкільних закладів та інші. За цією ж підставою можна звільнити і директора шкільного закладу освіти, на якого законами, нормативно-правовими актами та трудовим контрактом покладено виконання виховних та педагогічних функцій [26; 31].

Звільнення працівника, який виконує виховні функції та який вчинив аморальний проступок, допускається за наявності двох умов:

1) аморальний проступок повинен бути підтверджений фактами;

2) вчинення проступку несумісне з продовженням виховної роботи.

Таке звільнення допускається за вчинення аморального проступку як при виконанні трудових обов'язків, так і не пов'язаного з ними (вчинення такого проступку в громадських місцях або в побуті).

Вичерпного переліку критеріїв чи ознак, за якими можна охарактеризувати певний проступок як аморальний, немає. Адже саме поняття суспільної моралі є оціночним і у кожному випадку порушення (непорушення) суспільної моралі має характеризуватися, враховуючи фактичні обставини. Також варто враховувати, що протягом останніх десятиліть у суспільстві змінювалися традиції, культурні цінності, які формують суспільну мораль [5].

Верховний Суд зазначає, що термін «аморальний проступок» є оціночним поняттям, оскільки не конкретизований законодавцем, а тому суду як правозастосовному органу надано можливість на свій розсуд надавати оцінку на підставі встановлених обставин справи щодо того, чи є ті чи інші діяння аморальним проступком [24; 32]. У правовій доктрині [49; 53, с. 85] та у судовій практиці [29; 32] утвердилося розуміння аморального проступку як винного діяння, що суперечить загальноприйнятим нормам і правилам, порушує моральні засади суспільства, моральні цінності, які склалися в суспільстві, і суперечить змісту трудової функції, у такий спосіб дискредитуючи службово-виховні, посадові повноваження відповідного кола осіб. При цьому не обов'язково оцінювати аморальність кожного вчинку окремо. Низка проступків, які є аморальними і неприпустимими у поведінці педагога, у своїй сукупності можуть зумовити звільнення за пунктом 3 статті 41 КЗпП України. Адже Верховний Суд уважає, що при вирішенні справ подібної категорії, належить керуватися не формальним підходом оцінювання окремо того чи іншого вчинку педагога, а у разі встановлення за обставинами справи неодноразового вчинення педагогом поступків, несумісних зі званням учителя, надавати їм оцінку у сукупності, з урахуванням особливостей відносин у сфері навчально-виховного процесу

² Зазначена Концепція не діє з 06.06.2022 та замінена Концепцією національно-патріотичного виховання в системі освіти України та Заходами щодо її реалізації до 2025, які затверджені наказом Міністерства освіти і науки України 06 червня 2022 року № 527 року [18].

та підвищеного рівня вимог до моральної-етичних якостей і поведінки учителя (педагога, вихователя) [24]. Тож, факт вчинення педагогом аморальних дій системно, також дає підстави для висновків про неможливість подальшої роботи позивача на посаді учителя та його звільнення за пунктом 3 статті 41 КЗпП України [24].

Судовою практикою, за результатами розгляду відповідних справ, підтверджено, що аморальним проступком треба вважати появу в громадських місцях у нетверезому стані, нецензурну лайку, бійку, погрозу фізичною розправою [23], факт притягнення до адміністративної відповідальності за хуліганство [25], поведінку, що принижує людську гідність [24], участь у створенні фото та відео еротико-порнографічного характеру [33], подання роботодавцю завідомо неправдивих відомостей про професійну кваліфікацію особи та підrobка відповідних документів, булінг [30; 34], хабарництво [27], зловживання службовим становищем тощо.

Варто зауважити, що підставою для звільнення за пунктом 3 частини першої статті 41 КЗпП є не будь-який аморальний проступок, а такий, що несумісний із продовженням цієї роботи. Оскільки законодавцем не встановлено критеріїв визначення межі між проступками, сумісними і несумісними з продовженням роботи, тому встановити, чи є вчинений аморальний проступок, за який звільнено працівника, таким, що сумісний із продовженням роботи з урахуванням конкретних обставин справи, повинен роботодавець, або ж суд, у разі розгляду справи. Судова практика доводить, що у разі констатації аморальності певного вчинку його априорі вважатимуть таким, що не сумісний із виховною роботою [25; 29; 33], а якщо такі аморальні дії вчинилися системно, то неможливість подальшої роботи особи педагогом судом під сумнів не ставилася [24].

На наше переконання, педагог, який проводить антидержавну агітацію на уроках, у позаробочий час, або ж розміщує відповідний контент на власних публічних сторінках у соціальних мережах, викладає замість навчальної програми власні антидержавницькі погляди на політичні процеси в Україні, займається антидержавницькою пропагандою, відкрито демонструє антидержавницьку позицію, пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності України, виправдовує чи заперечує факт збройної агресії рф проти України, у тому числі шляхом представлення такої як внутрішнього конфлікту, громадянського конфлікту, громадянської війни, заперечує тимчасову окупацію частини території України, вчиняє аморально.

Війна рф проти України як екстраординарне явище у суспільному житті спричинила до появи нових ситуацій, які потребують своєї спеціальної оцінки, крізь призму історичного моменту їхньої появи та соціального контексту. Серед іншого, до таких належать і випадки колаборації педагогів із ворогом. На нашу думку, сьогодні в умовах збройної боротьби України проти росії, добровільна співпраця педагога з ворогом та інші вчинки на підтримку чи сприяння державі-агресору є аморальними проступками, що не сумісні з продовженням виховних функцій, у розумінні частини 3 статті 41 Кодексу законів про працю України. Враховуючи той факт, що аморальний проступок як правова категорія є оціночним поняттям, дійсне значення цієї норми права у теперішніх соціально-політичних умовах, що охоплює випадки діяльності, спрямованої проти суспільної моральності, має охоплювати також і дії проти основ української державності. Будь-яка діяльність працівника, який виконує виховні функції, щодо сприяння чи на підтримку держави-агресора є обернено пропорційними його високій місії педагога виховувати учнів у дусі патріотизму, дискредитують такого наставника та прямо свідчать про його аморальність.

Попри той факт, що війна рф проти України розпочалася ще у 2014 році, лише масштабне збройне вторгнення військ окупанта у лютому 2022 року змінило реакцію вітчизняного законодавця на такі дії ворога та стало відзеркаленням суспільного ставлення до ворога. Зокрема, навесні 2022 року розділ I «Злочини проти основ національної безпеки України» Кримінального кодексу України було суттєво оновлено. Зокрема, з метою посилення відповідальності за злочини проти основ національної та громадської безпеки в умовах дії режиму воєнного стану низку статей цього розділу було змінено, чи викладено у новій редакції. Також було визнано кримінально караними діяння колаборантів (стаття 111-1), пособництво державі-агресору (стаття 111-2) та виправдування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії росії проти України, глорифікація її учасників (стаття 436-2). Своєю чергою це призвело до зростання кількості відповідних кримінальних проваджень.

Водночас мусимо звернути увагу на відсутність серед уповноважених органів єдиного підходу щодо застосування кримінально-правових норм, які пов'язані зі запобіганням колабораційній діяльності, пособництвом державі-агресору та суміжним складам злочинів проти основ національної безпеки України. У підсумку виникає чимало проблем щодо кримінально-правової кваліфікації відповідних діянь, незаконного притягнення до відповідальності осіб за ст. 111-1 або ст. 111-2 КК України чи навпаки – уникнення колаборантами кримінальної відповідальності [3, с. 90].

Активність законотворчих процесів навесні 2022 року щодо встановлення та посилення кримінальної відповідальності за антидержавну діяльність створила у суспільстві хибне враження, що до цих змін застосувати заходи юридичного реагування стосовно колаборантів чи пособників ворогу не можна було, адже такі нібито не існували. Наведений висновок є логічним результатом недостатньої уваги держави щодо боротьби з посяганнями на національну безпеку. Та й загалом оцінка суспільством діянь, які становлять державну зраду чи колабораційну діяльність до лютого 2022 року була зовсім інакшою, аніж тепер.

Наприклад, починаючи з 2016 року у засобах масової інформації періодично з'являлися повідомлення про пропаганду на користь «руського міра» у закладах освіти. У цьому контексті, чи не найбільшого розголосу отримала історія викладачки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, яка називала Україну «тоталітарною державою», «онкохворою американською колонією», де «процвітає неонацизм». Вона неодноразово виступала на медіа майданчиках бойовиків «ДНР», де каляла за свою участь у Революції гідності та заперечувала наявність російських військових на Донбасі [8; 51].

Попри той факт, що спеціально створена НПУ ім. М. П. Драгоманова комісія виявила у діях викладачки факти словесного паплюження колег-культурологів, образи гідності колег та ідейних опонентів, використання мови ненависті під час лекцій для студентів бакалаврату та магістратури, порушення низки законів щодо забезпечення функціонування української мови як державної, керівництво університету все ж не змогло звільнити таку за аморальний проступок, а вдалося до юридичних маніпуляцій та дії припинення трудових відносин з одіозним педагогом ліквідувало кафедру, де вона працювала [50].

Таке неадекватне реагування з боку роботодавця на антиукраїнські висловлювання і використання мови ворожнечі педагогом зрештою дозволило викладачці обернути ситуацію собі на користь та хизуватися тим фактом, що уповноважені особи «не змогли нічого довести: ані профнепридатність, ані аморальний вчинок – нічого з того, що вішали» [51].

Не відреагували на цю ситуацію та повідомлення про неї у ЗМІ і правоохоронні органи. Хоч, як слушно відзна-

чають науковці, такі дії вчителя-пропагандиста можна кваліфікувати як державну зраду у формі проведення підривної діяльності проти України (стаття 111 КК України). Тож, іще до запровадження кримінальної відповідальності за колаборацію, відповідні діяння могли кваліфікуватися як злочини проти основ національної безпеки. Інше питання – що ці діяння сприймалися як норма і не каралися взагалі [2, с. 41-42; 21, с. 49, 51].

Наведене акцентує на тому, що цілі заходів, які у межах компетенції щодо педагога-антидержавника можуть застосувати керівники закладів освіти і правоохоронні та судові органи, є різними. Завдання перших усунути від навчально-виховного процесу аморальну особу, щоб мінімізувати шкоду, що така особа може заподіяти. Натомість другі мають за мету покарання особи за протиправні діяння, виправлення такої та запобігання вчиненню нею нових порушень. Тож, у контексті реагування на дії освітян-антидержавників чи колаборантів за допомогою інструментів трудового права не потрібно очікувати на відповідну реакцію з боку правоохоронних органів чи обвинувальний вирок суду. Хоча наявність останнього надасть додаткові підстави керівнику закладу освіти для припинення трудових відносин з педагогом.

А саме, у статтях 111, 111-1 та 111-2 Кримінального кодексу України визначено відповідальність за державну зраду, колабораційну діяльність, та пособництво державі-агресору і практично у всіх складах злочину, окрім позбавлення волі, передбачається додаткове покарання – позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на певний строк. Тобто суд може позбавити педагогічного чи науково-педагогічного працівника права займатися викладацькою, педагогічною чи іншою діяльністю. У такому разі підставою для припинення трудового договору буде пункт 7 частини 1 статті 36 Кодексу законів про працю України (набрання законної сили вирок суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження цієї роботи).

Якщо ж особу, позбавлену вирок суду права займати певні посади у сфері освіти чи займатися педагогічною та викладацькою діяльністю протягом визначеного судом строку, попри відповідні обмеження все ж було прийнято на роботу у заклад освіти, то звільнення такого працівника має відбутися на підставі статті 7 Кодексу законів про працю України (порушення встановлених правил прийому на роботу).

Отже, вкрай важливою є адекватна оцінка небезпечності антидержавної та колабораційної діяльності педагога, як його роботодавцем, так і правоохоронними та судовими органами. Щодо діяльності останніх, то вже відомо про випадки притягнення педагогів до кримінальної відповідальності за колаборацію [12; 14]. Та попри це жоден із педагогів-антидержавників не був звільнений з роботи за пунктом 3 статті 41 КЗпП України [22; 46; 54]. А відтак судова практика щодо розгляду трудових спорів відповідної тематики відсутня. Та, враховуючи загальну тенденцію щодо розширення змістовного розуміння поняття «аморальний проступок» у практиці суду та наголос на неприйнятності вузького його тлумачення, вважаємо можна очікувати на підтвердження судами аморальності дій педагога-антидержавника та колаборанта.

Водночас наголошуємо, що відповідні дії повинні оцінюватися у кожному конкретному випадку через сукупність обставин справи. Зокрема, звільнення за пунктом 3 статті 41 КЗпП України не може бути визнано правильним, якщо воно проведено лише внаслідок загального оцінювання поведінки працівника, не підтвердженого конкретними фактами. Тож, рішення роботодавця звільнити працівника за аморальний проступок має ґрунтуватися на переконливих доказах антидержавницьких дій чи висловлювань педагога, а не чутках чи домислах. Такими, напри-

клад, можуть бути покази очевидців таких діянь, скарги учнів та їхніх батьків, висновки комісії чи робочої групи щодо вивчення діяльності учителя, рішення педагогічної ради, трудового колективу тощо.

Доцільно заздалегідь від працівника письмові пояснення того, що сталося. Висновки, засновані на результатах вивчення антидержавницької чи колабораційної діяльності (інших аналогічних документах), повинні переконливо вказувати на несумісність скоєння працівником аморального проступку з продовженням роботи. Доказами на підтвердження останнього може слугувати значний суспільний розголос скоєного педагогом. Тож, роботодавець повинен взяти до уваги думку суспільства, зокрема, трудового колективу, профспілкової організації щодо порушення учителем загальноприйнятих моральних норм і правил суспільства.

Водночас мусимо акцентувати на тому, що саме собою виживання на тимчасово окупованій рф території України не може вважатися аморальною поведінкою за замовчуванням. Якщо педагоги, що опинилися в окупації, не припинили виконувати свої трудові обов'язки, це не свідчить про порушення ними українського законодавства. Оцінки та реагування потребують випадки свідомої та вольової співпраці з окупантом, наприклад, з метою отримати посаду в органах окупаційної влади, або ж використання власних організаційно-управлінських можливостей для задоволення запитів та інтересів держави-агресора. На звільнених територіях України російська окупація сприймається як абсолютне зло, контакти з нею також, відповідно, як абсолютне зло [55]. Отже, суспільний запит на повне та всебічне вивчення ситуацій співпраці з російськими окупантами високий. А це своєю чергою вимагає адекватного правового реагування та розгляду кожного випадку співпраці з ворогом окремо.

Звертаємо увагу, що розірвання трудового договору за пунктом 3 статті 41 КЗпП України не є заходом дисциплінарного стягнення і тому вимоги статей 148, 149 КЗпП України про строк і порядок застосування дисциплінарних стягнень на ці випадки не поширюються.

ВИРІШЕННЯ

Антидержавницька пропаганда та зрадницька діяльність деяких громадян України, їхня співпраця з ворогом стали підґрунтям організації повномасштабного вторгнення російської армії на нашу землю. На жаль, були серед них і педагоги, які замість прищеплювати підопічним вихованцям любов до України, виховувати їх у дусі українського патріотизму і поваги до Конституції та законів України, брали участь у проведенні підривної діяльності проти України, публічно закликали підтримувати державу-агресора, чи співпрацювали з ворогом. Тож, суспільна вимога очистити систему освіти від антидержавних елементів зрозуміла та нагальна [55]. До цього процесу мають бути залучені керівники закладів освіти та правоохоронні органи. Останні, згідно з наданими їм повноваженнями, перевіряють та встановлюють факти антидержавницької діяльності, реагують на такі у межах законодавчо-визначених процедур, що часом займають тривалі періоди. Натомість питання припинення шкідливого впливу педагога, який дискредитував себе антидержавницькою діяльністю, не можуть довго чекати на вирішення. Тож, на перше місце потрібно поставити розуміння того факту, що кримінальний закон не може підмінити собою засоби реагування, які вже зараз можемо застосувати до педагогів-антидержавників. А це насамперед інструменти трудового права, які дозволяють звільнити такого працівника. Тому керівник закладу освіти, за умови достатньої кількості переконливих доказів на підтвердження антидержавницьких дій чи висловлювань педагога, може звільнити такого за пунктом 3 статті 41 КЗпП України як за вчинення аморального проступку, що є несумісним із виховною діяльністю. Вважаємо, що при-

пинення трудових відносин у законний спосіб є одним із елементів стратегії відсічі ворогу, яка націлена виявити зрадників та інших осіб, які вчиняють діяння, спрямовані на підрив національної безпеки України.

Трудове право відіграє не останню роль у процесі стримування та зупинення антидержавницької діяльності.

Воно володіє ефективними правовими ресурсами протидії вказаним явищам. Та цього недостатньо. Вкрай важливо, щоб уповноважені на це особи, розпочати застосування відповідного інструментарію. Бо допоки люди, які не поважають та ненавидять Україну, будуть виховувати наших дітей, ми ризикуємо спільним майбутнім.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амеліна К. Сміливі навчати і вчитися. Як оговтуються українські школи після окупації і випадків колабораціонізму. 3 січня 2023. URL: https://lb.ua/society/2023/01/03/540903_smilivi_navchati_i_vchitisa_yak.html (дата звернення: 27.01.2023).
2. Антонюк Н. Зміни до злочинів проти основ національної безпеки: криміналізація чи диференціація кримінальної відповідальності. *Право України*. 2022. № 11. С. 37–38.
3. Беніцький А. Особливості кримінально-правової кваліфікації злочинів, передбачених ч. 4 ст. 111-1 Кримінального кодексу України, та розмежування їх із суміжними складами злочинів. *Право України*. 2022. № 11. С. 88–99.
4. Бережанський І. Дякували Путіну і «зливали» позиції ЗСУ: в Україні виявили десятки освітань-колаборантів. 30.09.22. URL: <https://tsn.ua/ato/dyakuvali-putinu-i-zlivali-pozitsiyi-zsbu-v-ukrayini-viyavili-desyatki-osvityan-kolaborantiv-2166391.html> (дата звернення: 27.01.2023).
5. Верховний Суд роз'яснив, що таке суспільна мораль 11.11. 2021. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/219677-verkhovniy-sud-roz-yasniv-scho-take-suspilna-moral> (дата звернення: 27.01.2023).
6. В Одесі вчителька історії розповідала дітям про «укропів», які «саджають на кіл дітей». 06.10.14. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/v-odesi-vchitelka-istoriyi-rozpovidala-dityam-pro-ukropiv-yaki-sadzhayut-na-kil-ditey-372475.html> (дата звернення: 27.01.2023).
7. В Україні досі є вчителі, які викладають історію з позиції держави-агресора – Гриневич. 03.05.2016. URL: https://vgoles.ua/news/v-ukrayini-dosi-ye-uchyteli-yaki-vykladayut-istoriyu-z-pozitsiyi-derzhavy-agresora-grinevych-214719.html?__cf_chl_tk=P3x3RytuarQih2vvpZj_yvweaKdYzJzaarAuFxxk2AQ-1674503647-0-gaNycGzNCT0 (дата звернення: 27.01.2023).
8. В університеті Драгоманова у Києві відреагували на слова викладачки про Україну як «американську колонію». *Radiosvoboda*. 26.01.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-vykladachka-dragomanova-zakon-pro-movu/31070216.html> (дата звернення: 27.01.2023).
9. Гриневич Л. Найстрашніше – освічена людина без цінностей. [Текст]. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo-intervyu/liliya-grinevych-naustrashnishe-osvichena-lyudyna-bez-cinnostey> / Розмовляли Марія Прокопенко та Роман Гривинський. *День*. 2016. 1 квіт. (№ 57–58). С. 14–15 (дата звернення: 27.01.2023).
10. Гриневич пояснила, чому складно звільняти вчителів, які на уроках агітують за «Новоросію». URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/grinevich-pojasnila-chomu-skladno-zvijnjati-vchiteliv-yaki-na-urokah-agitujut-za-novorosiju-117061.html> (дата звернення: 27.01.2023).
11. Гриневич розповіла, хто має карати вчителів за антиукраїнську агітацію. 1 вересня, 2016. URL: <https://glavcom.ua/news/grinevich-rozpozila-hto-maje-karati-vchiteliv-za-antiukrajinsku-agitaciju-370185.html> (дата звернення: 27.01.2023).
12. Звільнення працівника-колаборанта закладу освіти за рішенням суду 27.12.2022. URL: https://eo.gov.ua/zvinnennia-pratsivnyka-kolaboranta-zakladu-osvity-za-rishenniam-sudu/2022/12/27/?fbclid=IwAR24wldE67KjCtSTOBxf7hcXw_riGD7Z8XDLv5aUqmBUcFV3MSYkZS NVXg (дата звернення: 27.01.2023).
13. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 27.01.2023).
14. Колаборанти в освіті: хто це й що загрожує за співпрацю з ворогом. 5 Жовтня 2022. URL: <https://nus.org.ua/articles/kolaboranty-v-osviti-hto-tse-j-shho-zagrozhuye-za-spivpratsyu-z-vorogom/> (дата звернення: 27.01.2023).
15. Комарова О. Антиукраїнські вчителі в українських школах або російська пропаганда в учнівських конспектах. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27706099.html> (дата звернення: 27.01.2023).
16. Комарова О. Під час війни в Києві русифікують українські школи? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27436300.html> (дата звернення: 27.01.2023).
17. Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України, затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text> (дата звернення: 27.01.2023).
18. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України та Заходами щодо її реалізації до 2025, які затверджені наказом Міністерства освіти і науки України 06 червня 2022 року № 527 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (дата звернення: 27.01.2023).
19. Кравченко О. Керівники закладів освіти мають право розірвати трудовий договір з вчителем-колаборантом – Міносвіти. 14 листопада 2022. URL: https://lb.ua/society/2022/11/14/535781_kerivniki_zakladiv_osviti_mayut.html (дата звернення: 27.01.2023).
20. На Херсонщині розірвуть договори зі вчителями-колаборантами. 13.11.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3613478-na-hersonsini-rozrivut-dogovori-zi-vchitelam-kolaborantami.html> (дата звернення: 27.01.2023).
21. Письменський Є. Колабораційна діяльність у сфері освіти: проблеми тлумачення та вдосконалення кримінального закону. *Право України*. 2022. № 11. С. 49–59.
22. Полтавська вчителька-колаборантка працювала у 4-й школі – їй не продовжили контракт і відпустили під «Підписку про невізід». 02.08.2022. URL: <https://poltava.to/news/67561/> (дата звернення: 27.01.2023).
23. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 16 травня 2018 року у справі № 1519/2-667/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74064423> (дата звернення: 27.01.2023).
24. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 19 вересня 2018 року у справі № 654/998/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77136368> (дата звернення: 27.01.2023).
25. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 11 квітня 2019 року у справі № 351/2141/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81234730#> (дата звернення: 27.01.2023).
26. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 25 вересня 2019 року у справі № 461/14725/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84694212> (дата звернення: 27.01.2023).
27. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 31 липня 2019 року у справі № 243/5802/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83508219> (дата звернення: 27.01.2023).
28. Постанова Верховного Суду від 02 жовтня 2019 року у справі № 495/47/18 URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=85032816&red=1000037e7af882d769b4a31cfeaa2d8e98cc10&d=5> (дата звернення: 27.01.2023).
29. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 29 лютого 2020 року у справі № 289/1605/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87365391> (дата звернення: 27.01.2023).
30. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 07 грудня 2020 року у справі № 279/44/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93472089?fbclid=IwAR3-NZKa6LCWnXos9xAH_q2AQCsY16qcy0Vu89mWkBFevJI-3TSfgyY2XRw (дата звернення: 27.01.2023).
31. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 27 червня 2022 року у справі № 359/11572/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105036623> (дата звернення: 27.01.2023).
32. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 липня 2022 року у справі № 761/6888/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105249410> (дата звернення: 27.01.2023).

33. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 31 жовтня 2022 року у справі № 219/9052/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140695> (дата звернення: 27.01.2023).
34. Постанова Касаційного цивільного Суду у складі Верховного Суду від 09 листопада 2022 року у справі № 524/3625/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107532785> (дата звернення: 27.01.2023).
35. Поширення у закладах освіти пропагандистської проросійської політики: на Харківщині поліція затримала двох освітян-колаборантів. 2 листопада 2022. URL: <https://atn.ua/ukraine/poshyrennia-u-zakladakh-osvity-propahandystskoi-prorosijskoi-polityky-na-kharkivshchyni-politsiia-zatrymala-dvokh-osvitiian-kolaborantiv-383730/> (дата звернення: 27.01.2023).
36. Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді : Постанова Верховної Ради України від 12.05.2015 № 373-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/373-19#Text> (дата звернення: 27.01.2023).
37. Про Голодомор 1932-1933 років в Україні : Закон України від 28.11.2006 № 376-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/376-16#Text> (дата звернення: 27.01.2023).
38. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 27.01.2023).
39. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/317-19#Text> (дата звернення: 27.01.2023).
40. Про захист суспільної моралі : Закон України від 20.11.2003 № 1296-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15#Text> (дата звернення: 27.01.2023).
41. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#ed20230101#Text> (дата звернення: 27.01.2023).
42. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 27.01.2023).
43. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті : Закон України від 09.04.2015 № 314-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/314-19#top> (дата звернення: 27.01.2023).
44. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років : Закон України від 17.04.1991 № 962-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/962-12#Text> (дата звернення: 27.01.2023).
45. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років : Закон України від 09.04.2015 № 315-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/315-19#Text> (дата звернення: 27.01.2023).
46. Скандал у школі Чернігова: батьки вимагають звільнити «непатріотичну» вчительку 26.04.2018. URL: <https://www.5.ua/regiony/skandal-u-shkoli-chernihova-batky-vymahaiut-zvilnyty-nepatriotychnu-vchytelku-168994.html> (дата звернення: 27.01.2023).
47. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки, затверджена указом Президента України № 580/2015 від 13.10.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015#Text> (дата звернення: 27.01.2023).
48. Типові правила внутрішнього розпорядку для працівників державних навчально-виховних закладів України, які затверджені наказом Міністра освіти України від 20 грудня 1993 р. № 455. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-94#Text> (дата звернення: 27.01.2023).
49. Тихонович Л. А. Аморальний проступок та правові наслідки його здійснення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Ужгород, 2013. Вип. 23. Ч. II. Т. 2. С. 44–48.
50. Університет Драгоманова виявив у лекціях скандальної викладачки Більченко мову ненависті. URL: <https://babel.ua/news/59520-v-roboti-skandalnoji-vikladachki-bilchenko-znayshli-porushennya-universitet-dragomanova-znayshov-u-jiji-lekcijah-movu-nenavisti> (дата звернення: 27.01.2023).
51. Хожайнова В. НПУ Драгоманова звільнив викладачку Більченко, яка називала «фашизмом» мовний закон. *Suspilne*. 21.07.2021. URL: <https://suspilne.media/149311-npu-dragomanova-zvilniv-vikladacku-bilchenko-za-antiukrainsku-poziciu/> (дата звернення: 27.01.2023).
52. Чи можна звільняти вчителів за «антидержавницьку політику» на уроках? URL: <https://hromadske.radio/podcasts/rankova-hvylyu/chy-mozhna-zvilnyaty-vchyteliv-za-antyderzhavnytsku-polityku-na-urokah> (дата звернення: 27.01.2023).
53. Швець Н. М. Правові аспекти звільнення працівника за аморальний проступок. *Проблеми законності* : акад. збірник наук праць. Харків : НЮА імені Ярослава Мудрого, 2011. Вип. 113. С. 83–91.
54. Шевченко Ю. Називав мову «блювотою»: у Миколаєві покарали скандального викладача за антиукраїнські висловлювання. 02.09.21. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/nazivav-movu-blyuvotoyu-u-mikolayevi-pokarali-skandalnogo-vikladacha-za-antiukrayinski-vislovluyvannya-1858864.html> (дата звернення: 27.01.2023).
55. Янковський О. Жителі звільненої Херсонщини вимагають покарання для колаборантів: як уникнути самосудів? 18 листопада 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovuya-kherson-pokarannya-zradnykiv/32136232.html> (дата звернення: 27.01.2023).